

Шамахай С.¹, Есім Ғ.²

¹PhD докторанты, e-mail: sh.saira@mail.ru

²философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, e-mail: garifollaesim@mail.ru
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

ШЫҢҒЫСХАН: ТӘҢІРЛІК СЕНІМ МЕН ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ

Мақалада көшпенділердің сонау шумерлер заманынан бері сабақтасып келе жатқан мыңдаған жылдар тарихы бар Тәңірлік дінінің XIII ғасырдағы ахуалы мен Шыңғысхан ықпалымен Мәңгі Аспан (Тәңірі) ретінде даму ерекшелігі, оның жасаған діни-философиялық тұжырымы, дінге деген толерантты қатынасы жайлы талданады.

Шыңғыс хан заманында моңғолдардың тәңірлік нанымына өзгерістер енгізілді. Мәселен, тәңірлік дінінде жұмақ пен тозақ ұғымдары болмады. Алайда олардың сауап жинауға талпынысы тек Шыңғыс ханның арнайы шақыртуымен келген Әулие Чан Чунның үгіттеуімен құдайлық іліммен байланысты туындады. Бұл кезеңде моңғолдардың діни көзқарасы өзінің биік шыңына жетіп, мәңгі аспанның монотеистік сенімін құрды. Шыңғыс хан тәңірлікті негізге ала отырып, Мәңгі Аспан (Тәңір) идеясын теория дәрежесінде қорытып, қолдана білді. Ол Көкте – Мәңгі Аспан (Тәңірі), Жерде – Қаған қағидасын қалыптастырды. Қағида бойынша Аспан (Тәңір) әлемдегі шексіз ерік, биліктің жалғыз Құдайы. Ол өзінің шапағатымен Қағанды қолдайды. Қаған тәңір атынан билік етіп, аспан жарлығын жер бетіне жүзеге асыруға міндетті. Қаған өз парасатының, харизмасының көмегімен аспан қалауына, шапағатына бөлене алады. Жоғарыда бір аспан тәңірі болса, жерде бір ғана қаған болуға тиіс. Яғни, моңғол ханы «Күн шығыстан күн батысқа дейінгі аспан астындағы барша елді басқаруға тиіс» – еді.

Сонымен қатар, Шыңғысхан діни толеранттылықты ұстанды. Ол либералды заң нормаларын қалыптастырды. «Барлық діндер бірдей құрметке лайық, бірақ олардың бірде-бірі үстемдік ете алмайды» деген талап болды. Бұл талап Шыңғыс хан дүниеден өткен соң да, ұрпақтан-ұрпаққа сабақтасып, жалғасын тапты. Шыңғыс ханның кіші ұлы Толуйдың жұбайы ақын, мемлекеттің ірі саясаткері Сорқақтани бегім, Мөңке хан бұл ережені өз өмірінің қағидасы етеді.

Мақалада Шыңғыс ханның тұжырымдары мен қағидаларын дәлелдеу үшін дереккөздер ретінде «Моңғолдың құпия шежіресі» атты тарихи шығармасы, Рашид ад диннің «Жамиғат ат тауарихы», Әбілғазы ханның «Түрік шежіресі», Шығыс және Батыс елдерінен Шыңғыс ханның арнайы шақыртуымен келген, оның көзі тірісінде кездесіп, жүздескен және кейінгі тақ мұрагерлерімен тікелей қарым-қатынаста болған әулие, ойшыл, қайраткер, саяхатшылардың (даостық монах Чан Чун, Елуй Чуцай, Пэн Дай мен Сюй Тин, монах Джовани дель Плано Карпини, елші Гильом де Рубрук, венециялық көпес Марко Поло) жол жазбалары алынды. Мақаланың мақсаты тәңірлік діннің Шыңғыс хан заманындағы дамуы мен өзгерісі, Шыңғыс ханның діни ұстанымы, сабақтастығы туралы деректер бойынша компаративистикалық, мәдени-философиялық талдау жасау. Талдау барысында Мәңгі Аспан (Тәңір) сеніміне қатысты тың ойлар мен пікірлер ұсынылды.

Тақырыпты талдау барысында гуманитарлық және философиялық білімдерде кеңінен қолданылатын, тарихилық пен логикалықтың өзара байланысы, тарихи-компаративистикалық, абстрактылықтан нақтылыққа өту, жалпыдан жекеге өту, герменевтика іспетті тәсілдердің бірлігі қамтылады.

Түйін сөздер: Шыңғысхан, тәңірлік, шаманизм, «Мәңгі Аспан», дін, толеранттылық.

Shamakhay S.¹, Yessim G.²

¹Doctoral student specialty, e-mail: sh.saira@mail.ru

²Doctor of Philosophy, professor, academician NAS RK, e-mail: garifollaesim@mail.ru
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

Genghis khan: Tengrist belief and tolerance

In article is considered features Tengrist religion in the XIII century which is transformed from time Sumer and features development as the Eternal Sky on influence Genghis khan, his religious and philosophical conclusions, and is also shown the tolerant attitude to religious beliefs.

During Genghis khan's era were made changes to Tengrist beliefs of Mongols. For example, in Tengrist there were no ideas of paradise and hell. However, in connection with the excited actions, Sacred Chan Chun in whom was invited by Genghis khan appears concepts about aspiration to the benefit.

During this period religious beliefs of Mongols reach top, and is created. monotheist belief of the Eternal Sky. Genghis, the khan, taking Tengriism in the basis, proves the idea of the Eternal Sky and uses it: in the sky – Eternal Tengri, and on the earth – Kagan (Khan).

According to this principle, Sky (Tengri) carrier of world boundless will, only source of the divine power. It supports by the clemency Kagan. Kagan governs on behalf of Tengri and carries out heavenly will on the earth.

Kagan on the basis of the mind and charisma personifies heavenly grace. Both in the sky there is uniform Tengri, and on the earth there has to be one Kagan. Therefore, the Mongolian khan rules over all countries of the world «from rising to a sunset».

Besides, Chinghiz khan adhered to the principle of religious tolerance. He created the liberal precepts of law. It had a requirement: «All religions deserve respect, but any of them should not dominate». This requirement was observed also by Chingiz khan's descendants after his death. The younger son Genghis khan's Toluy and his spouse, poetess and the statesman Sorkaktani begy, Monke khan were guided by this rule as vital credo.

As the proof of the conclusions and the principles Genghis khan is brought in article monuments to writing as «The Secret History of the Mongols», Rashid-ad-Din's «Zhamigat at tauarikh», Abulgazy khan's «Shezhire Türk» and also traveling notes, historical works of art and compositions of various travelers, dervishes, wise men of the West and East invited in due time to the yard by Genghis Khan, meeting both with great Kagan and with his successors (the Taoist monk Chan Chun, Eluy Chutsay, Peng Dai and Xu Ting, the monk Giovanni del Plano Carpini, the ambassador Guillaume de Roubrouc, the Venetian merchant Marco Polo).

The purpose of article is comparative, cultural – philosophical analysis of development and change of Tengrist during the era of Genghis khan, initial display of a research of its religious orientations. During the analysis were offered new ideas concerning belief in the Eternal Sky (Tengri).

During the research of a problem are applied, such methods of the philosophical and cultural analysis as unity historical and logical, a comparative, ascension from abstract to concrete, hermeneutics and the content analysis. The semiotics analysis of essence and nature of symbolical manifestations of inner world of the Turkic peoples and Mongols inherent in that era is carried out, they are studied on the basis of the signs characteristic of nomadic outlook

Key words: Genghis khan, Tengrist, «Eternal Sky», religion, tolerance.

Шамахай С.¹, Есим Г.²

¹PhD докторант, e-mail: sh.saira@mail.ru

²доктор философских наук, профессор, академик НАН РК, e-mail: garifollaesim@mail.ru
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

Чингиз хан: тенгрианская вера и толерантность

В статье рассматриваются особенности эволюции тенгрианства в XIII веке, т.е. религиозного мировоззрения, имеющего тысячелетнюю историю и восходящего к эпохе шумер, которое под влиянием Чингиз хана трансформировалось в культ Вечного Неба (Тенгри). В работе также поднимаются вопросы толерантного отношения правителя к религиозным направлениям.

В эпоху Чингиз хана были внесены изменения в тенгрианские верования монголов. Например, в тенгрианстве не были представления о рае и аде. Однако, в связи с проповедническими действиями приглашенного Чингиз ханом Святого Чан Чуна появляются понятия о божественном промысле и о стремлении к благу. В этот период религиозные верования монголов достигают своей вершины и формируется монотеистическая вера Вечного Неба. Чингиз хан, беря в основу тенгрианство, обосновывает идею Вечного Неба и использует ее так: на небе – Вечный Тенгри, а на земле – Каган. Согласно этому принципу, Небо (Тенгри – носитель мировой безграничной воли, единственный источник божественной власти. Он своей благодатью поддерживает кагана.

Каган правит от имени Тенгри и проводит небесную волю на земле. Каган на основе своего разума и харизмы воплощает в себе небесную благодать. Как на небе есть единый Тенгри, так и на земле должен быть один каган. Следовательно, монгольский хан правит над всеми «странами Поднебесной от восхода до заката солнца».

Кроме того, Чингиз хан придерживался принципа религиозной толерантности. Он сформировал либеральные правовые нормы. У него было требование: «Все религии заслуживают уважения, но ни одна из них не должна господствовать». Это требование соблюдали и потомки Чингиз хана после его смерти. Младший сын Чингиз хана Толуй, его супруга, поэтесса и государственный деятель Соркактали бегим, хан Монке руководствовались этим правилом в качестве жизненного кредо.

В статье в качестве доказательства заключений и принципов приводятся оригинальные памятники письменности: «Сокровенное сказание монголов», «Жамигат ат тауарих» Рашид ад дина, «Шежире Тюрк» Абулгазы хана, а также путевые заметки, исторические художественные произведения и сочинения различных путешественников, дервишей, мудрецов Запада и Востока, приглашенных в свое время ко двору самим Чингиз ханом, встречавшихся как с самим великим каганом, так и с его наследниками (даоский монах Чан Чун, Елуй Чуцай, Пэн Дай и Сюй Тин, монах Джовани дель Плано Карпини, посол Гильом де Рубрук, венецианский купец Марко Поло).

Целью статьи является компаративистский, культур-философский анализ развития и изменения тенгрианства в эпоху Чингиз хана, источниковедческий показ его религиозных ориентаций. В процессе анализа предложены ряд новых идей относительно веры в Вечное Небо (Тенгри).

В ходе исследования проблемы применены такие методы философского и культурологического анализа, как единство исторического и логического, компаративистика, восхождение от абстрактного к конкретному, герменевтика и контент-анализ. Проведен семиотический анализ сущности и характера символических проявлений духовного мира тюрков и монголов, присущих той эпохе, они изучены на основе признаков, характерных для номадического мировоззрения

Ключевые слова: Чингиз хан, тенгрианство, шаманизм, «Вечное Небо», религия, толерантность.

Кіріспе

«XIII-XIX ғасыр аралығында Шыңғыс ханның өмірбаяны мен билігі туралы көне көптеген шежірелер жазылды. Көне моңғол тілінде жазылғандарын атап айтсақ, «Моңғолдың құпия шежіресі», Алтан товч» (Лувсанданзан, 2015), «Алтын дәптер» (Рашид ад-Дин, 1952) «Көк дәптер», «Шар туджи», «Хадын Үндэсний хураангуй Алтан товч» («Хандардың қысқаша алтын шежіресі»), «Арван Буянт номын Цагаан түүх» (Ақ сөйлеген тарих), «Чингис эзний Алтан ургийн түүх Гангийн урсгал» («Өмір Шыңғыстың алтын ұрпағының тарихы «Құрыш ағысы»), «Дай Юан улсын Болор эрх» (Ұлы Юань мемлекетінің маржандары), «Алтан эрх» (Алтын сүзу), «Болор толь» («Жарқын жазу»), «Боржығын тайпасының тарихы» т.б. болып табылады (Қинаятұлы, 2008).

Орта Азия мемлекеттерінің тарихы туралы жазылған әлемге әйгілі құнды еңбектерге Рашид ад диннің «Жамигат ат тауарихы» (Рашид ад дин, 1952), Өтеміс-қажының «Шыңғыснамесі» (Өтеміс-қажы, 2006), Бабырдың «Бабырнамесі» (Бабыр, 2006.), Құрбанғали Халидтің «Тауарих хамсасы» (Құрбанғали Халид, 2006), Әбілғазы ханның «Түрік шежіресі» (Әбілғазы, 2006), т.б. жатады.

Әбілғазы Бахадүр осы «Түрік шежіресін» жазуды бастаған шақта, Шыңғысхан туралы «Жамигат ат тауарихтан» басқа он жеті шығарманың болғанын айтады. (30 бет). Бұл ескертпеден сол кездің өзінде Шыңғыс хан туралы біршама еңбектер жазылғанын байқауымызға болады. Оған қоса, қазақстандық тарихшы В.П. Юдин Өтеміс қажының «Шыңғыснамесін» атауға болады (Юдин 1992:15). Ал әдеби сала бойынша да Шыңғыс хан бейнесін әр қырынан сомдаған көптеген романдар мен повестер, поэмалар, трилогиялар жазылған.

Ал Шыңғыс ханның көзі тірісінде кездесіп, жүздескен және ол туралы естеліктер жазып қалдырған саяхатшылар, елшілердің еңбектері бір төбе деуге болады. Мысалы, 1219 жылы Қытай билігінің Сун империясынан жіберілген елші Мэн Хунның «Моңғол-татарлар туралы жазбасы», Шыңғыс ханның шақыртуымен Оңтүстік 1220-1224 жылдар аралығында Бейжиннен жеткен даостық монах Чан Чунның «Батыс әлеміне саяхат жазбасы», 1218 жылы Шыңғыс ханның кеңесшісі болған Елуй Чуцай мырзаның «Батысқа саяхат туралы жазба» атты шығармасы, 1233 және 1235-1236 жылдары екі мәрте Қытайдың Оңтүстік Сун сарайынан дипломатиялық қатынас үшін жіберілген Пэн Дай мен Сюй Тин қызметкерлерінің «Қара та-

тарлар туралы қысқаша мәлімет» атты жазбасын атауға болады (Оловинцов, 2013).

Ал 1246-1247 жылдары Батыс елінен моңғол ханына алғаш болып келген монах Джовани дель Пано Карпинидің «Біз татар деп атаған моңғолдар тарихы» жазбасы, 1253-1255 жылдар аралығында патша IX Людовиктің жіберген елшісі Гильом де Рубруктың «Шығыс елдеріне саяхат» жазбасы, 1271-1295 жылдар аралығында венециялық көпес Марко Полоның «Әлем ғажайыптары кітабы» деген шығармасы бар.

XIII ғасырда жазылған шығыстық және батыстық жазбаларының қай қайсында да моңғолдардың негізгі сенімі Мәңгі Аспан (Тәңірі) болғаны дәлелденеді.

Моңғолдар ежелден «Тәңірдің қаһарына ұшырау», «жын-перінің зияны тию», «жаман ырым» деген сөздерді жамандық, кесапаттан қорыққандықтан айтқан. Алайда, моңғолдардың жамандық жасамай, сауап жинауға талпынысы тек құдайлық іліммен байланысты туындаған екен. Шыңғыс ханның шақыртуымен келген Әулие Чан Чун моңғолдарға тек «жақсы іс жасап, сауап жинауды» тапсырған. (Ганбаатар, 2010).

«Әулие Чан Чун бомбының «Батыс әлеміне саяхаты туралы жазбасы» деген шығармасы XIII ғасыр Моңғол тарихына қатысты құнды деректердің ірі қайнар көзі болып табылады. Моңғолдар ежелден Бомбы салты, ережесі деп атап келген даосизм көсемі Әулие Чан Чун (бомбы) Шыңғыс ханның арнайы шақыртуымен 1220-1223 жылдар аралығында қазіргі Қытайдың Шаньдун ауданынан Моңғолия, Қазақстан, Қырғызстан мекендерін басып өтіп, Ауғанстан жері Гиндугуш алқабына дейін мыңдаған шақырым жол жүріп, Ұлы Қағанға жолыққан тарихи оқиға осыдан сегіз жүздей жыл бұрын болған екен.

Шыңғысханның жарлық, ниет, тілегімен орын алған бұл оқиға тек ғана бұл екі адамның жеке мәселесі емес еді, сол кездегі дүниежүзі тарихына белгілі дәрежеде ықпалын тигізген еді. Бұл кездесуден Шыңғыс хан Әулие Чан-чунь бомбыдан ұлы империяны басқару ілімі, тәртібі туралы тыңдап, сонымен қатар денені сауықтыру мәдениеті, емдеу жайлы шығыс іліміне қаныққан екен.

Бұл шығарма моңғол жерінде болған атақты саяхатшылар Марко Поло, Пано Карпини, Вильгельм Рубруктардың жол жазбаларына тең келерлік тарихи құнды еңбек. Бұл еңбекті қытай тілінен моңғол ғалымдары Я. Ганбаатар, Ц. Ганбаатар аударып, көпшілікке ұсынған (Ганба-

атар, 2010). Сонымен қатар, олар бұл кітапқа Шыңғыс ханның тоғыз уәзірінің бірі Жүршіттің Чу Мергені аталған Елуй Чуцайдың жол жазбасын да қоса енгізген екен.

Атақты саяхатшы Марко Поло: «Шыңғыс ханның кезінде моңғолдар «Адам бұл өмірде сауапты іс жасап, өзгелер үшін шынайы ниетпен өмір сүрген болса, өлген соң оның жаны нұрланып, құдайдың шапағатына бөленеді, ал егер, өмірде жамандық көп жасаса, онда жаны нашарлай түседі де, ақыры жын-періге айналады» деген құдайдың өсиеті бойынша өмір сүреді» – деп (Бүрэнжаргал, 2012) жазған. Жоғарыда аталған тарихи жазбалардан Шыңғыс ханның діні туралы сан түрлі мәліметтерді кездестіруге болады.

Осыған дейін Шыңғыс ханның өмірі, билігі туралы тарих, тіл, әдебиеттану, әскери істер, этнография тұрғысынан зерттеулер жасалса да, әсіресе, отандық ғалымдар арасында Шыңғысханның діні мен оның діни толеранттылығы туралы іргелі зерттеулер жоқтың қасы болып отыр. Сондықтан да осы мәселені мәдени-философиялық тұрғыдан зерттеудің маңызы зор.

«Құпия шежіре» мәтініндегі тәңірлік. («Мәңгі Аспан»). Тәңірлік дін сонау шумерлер заманынан келіп, ғұндар кезінде мемлекеттік дін, идеологияның міндетін атқарып, одан кейін Көк Түрік кезінде «Көк Тәңірі» діні ретінде сабақтасқан көшпенділердің мыңдаған жылдар тарихы бар ерекше дін.

Моңғол ұлт, тайпаларының бірігіп қаһарлы мемлекет құрып, дүниежүзін шарлай соғыспен бағындырған тарихи оқиғаларға байланысты Монғолдардың діни көзқарасы да өзінің биік шыңына жетіп, мәңгі аспанның монотеистік сенімін құрды. Шыңғыс хан шаманизмді негізге ала отырып, Мәңгі Аспан (Тәңір) идеясын теория дәрежесінде қорытып, қолдана білді. Бір сөзбен айтсақ, Ұлы Моңғол мемлекеті кезінде тәңірлікке «мәңгі» сөзі қосылып дами түсті.

Сөзіміз дәлелді де, дәйекті болу үшін біз тарихи құжат ретінде, әсіресе 1240 жылы моңғолдың хан ордасында жазылып біткен шежіредегі мәліметтерді қарастыратын болсақ, әлемге «Моңғолдың құпия шежіресі» деген атпен әйгілі болған бұл мұрада Мәңгі Аспан (Тәңірі) сөзі жиі қайталанатын.

«Құпия шежіреде» Шыңғыс хан: «Мәңгі Аспан білсін!», «Бадай, Күшілік екеуі менің құтқарып көмектескендіктен, Мәңгі Аспан ризалығына бөленіп, жеңіп, биік дәрежеге жеттім, мен»; Шыңғыс хан: «Шабуылдан соң

кімнің жеңерін Мәңгі Аспан (Тәңір) біледі» ...» (Дамдинсүрэн, 1990а:153) – деген сөздерінен Тәңірдің құдіретін сезініп, оған табынған бірден бір адам Шыңғыс хан болғандығы байқалады.

«Құпия шежіренің» Шыңғыс ханның ата-баба тегі туралы баптарында Шыңғыс ханның арғы атасы «көктен бұйырған несібемен туғаны» айтылады. Яғни, моңғол аңыздарына сай, Шыңғысхан әулетінің Тәңірмен байланысы бар екені айқын болады. Шежіренің 21-бабында Шыңғыстың арғы аналарының бірі Алан-Гоа өзінің үш балаға жүкті болғанын түсіндіргенде: «Түн сайын бір ақсары адам үйдің шаңырағын жап-жарық қып кіріп келіп, менің құрсағымды сипағанда, оның нұры жатырыма сіңіп кететін. Ол адам шығар күн мен батар айдың арасында сары итше бұлғаңдап шығып кететін» (Дамдинсүрэн, 1990ә:28) – дейді. Мұнда жалпы фольклорда кездесетін ғажайып туу мотиві бар екендігін ескерсек, мифтің шығу төркіні ғұн дәуірімен сабақтас екені белгілі. Тотемдік ұғымдарды кие тұту түркі қағанаты құрылғанға дейін кең қанат жайса, кейінгі дәуірде ірі қағанаттың орнауына байланысты бұрынғы мифтік ұғымдар өзгеріске ұшырап, аңыздық прозаның басқа жанрларының тууына мүмкіндік жасады. «Шежіре» осы тараптан келгенде аңыздық прозаның әртүрлі жанрынан мағлұмат беріп ғана қоймай, жанрдың даму заңдылығын, өзгеріске түсу мүмкіндігін де танытады. Жалпы дүниежүзі тарихында атақты адамдар мен құдайлардың дүниеге келуі жайлы мифтердің көбінде күн нұрынан туу мотивін кездестіруге болады (Шекен, 2013).

Ал Тәңірдің қолдауы деген идея шежіренің өн бойында үнемі байқалады. Әсіресе, Шыңғысханның басына түскен қиыншылықтардан, дұшпандарынан құтылуы, сан мәрте жауларын жеңуі тек Тәңірдің қолдауымен жүзеге асып жатқандығы айтылып отырады. Ал, Шыңғысханның кейінгі избасарларының жарлықтарында да «Мәңгі Аспанның (Тәңірдің) қамқорлығымен» деген сөз міндетті түрде кездеседі.

Шыңғысхан «Мәңгі Аспанға» (Тәңірге) табынып, шаманизмді ұстанған. Академик Ш. Бира жазғандай, «Тәңірге табынуды Шыңғысхан моңғол тайпаларын біріктіріп, империя құру саясатының маңызды ұстанымы ретінде шебер қолдана білді. Ал шаманизмді Моңғол елінің мемлекеттік дәрежедегі дәстүрлі діни ғұрпы етті. Шыңғысхан Нирун моңғолдарының ішіндегі ең тұңғышы болып есептелетін Барын тайпасының Үсен ақсақалына ақ шапан кигізіп, ақ атқа мінгізіп, бек атағын береді. (Бира, 2006.)

Бұдан Шыңғысханның киіз туырлықты қалың халықтың көңілін тауып, бір ортаға жинауға ежелгі нанымды пайдаланудың аса қажеттілігін ескергендігі байқалады.

Тәңірлік наным алғаш рет Қытай Қорғанының солтүстігіндегі Ішкі Азия даласының ежелгі көшпенділері арасына тарап, кейін олардың санасын жаулап, таңқаларлық ұзақ уақыт бойы ұрпақтан-ұрпаққа сабақтаса келіп, моңғолдардың ұлы дәуірлеу шағында жоғарғы шегіне жетті. «Мәңгі Тәңір құдіретімен, хан даналығының шапағатымен» деген сөз тіркесімен басталатын қызметтік хаттар Азия, Еуропа халықтарына жолданып жататын еді (Чоймаа, 2015). Мысалы, 1845 жылы Днепр өзенінің маңынан «Monh tengriin huchin dur, Haganii suu zaliin iveel dur...» – Сөзбе-сөз аудармасы: «Мәңгі Аспан (The Eternal Sky) құдіреті астында, Қаған (Khan) даналығының шапағатымен» жазуы бар елшілердің мойынға тағатын күміс тұмары табылған еді. (Хуяг, 2014). Қазір бұл тұмар Санкт-Петербург қаласының І Петр патшасы музейінде сақталуда. Бұдан «Көкте – Тәңірі, Жерде – Қаған» концепциясын байқауға болады. Тәңір (Heaven) және Қаған (Khan) деген қос наным айқындалып тұр, ал олар дүниедегі жоғарғы ерік, құқықтың екі негізгі бөлігін құрайды.

«Құпия шежіреде» Аспан мен Жер туралы: «Аспан мен Жер келісіп, Темүжінді хан етті», «Аспан мен Жердің тағдыр мезгілі», «Ата-ана мен Жер-Ананың аялы алақаны» (Дамдинсүрэн, 1990б:73) – т.б. сөздерінен аспанды әке ретінде, жерді ана ретінде ұғынуынан діни танымның дамып белгілі бір дәрежеге жеткенін көрсетеді. Кейде моңғолдар «Табиғатты Құдай ретінде, Құдайды табиғат ретінде түсініп» пантеистік көзқарас танытады.

Шыңғыс хан және алтын тұқымдастар, ел басқарушылар, Шыңғыс әскерлері, бәрі де Тәңірге бағынып, шаманизм шарттарын орындап, сеніп келгендіктен XIII-XVI ғасырлар аралығында ешқандай өзге дінге еріп, сіңіп кетпеді. Шамандық оларды ержүрек, шыншыл, әділ, ақкөңіл етіп тәрбиелей алды. Шаманизм кәдімгі қарапайым өмірден өз ішінен туындағандықтан, оларға етене жақын болды. Оның құрған Моңғол мемлекетінің саяси ұстанымы шаманизмдік табынуға емес, шаманизмнің идеясына бағытталған.

«Шаман» атауының шығу төркініне көз жүгіртсек: өте ертеде жапондар көне будда ілімінің монахтарын «шоман» деп атаған. Екінші, нұсқа – Қиыр Шығыста өмір сүрген эвенкі және тұңғыс халықтарының тіліндегі «Са-

ман» (saman) атауынан «шаман» сөзі шыққан делініп жүр. Осындағы «Саман» сөзі «білу», «түйсіну» деген ұғымды білдіреді екен. Шамандар аспан тәңірі мен рухтың жердегі қолдаушы адамдары есебінде саналды. Шаман сиқырлық қасиеттермен қоса білікті, талантты, басқалардан мәртебесі жоғары: ол акын да, күйші де, сәуегей және әнші, сегіз қырлы, бір сырлы адам болған. Қазақтар шаманды бақсы дейді, ол сөз монғолша оқытушы, ұйғырлар *бахшы* десе, түркімендер осы атаумен өздерінің ақындарын атайды. Командар шаманды кам деген, сібір татарлары да дәл солай атайды.

Жалпы шаманизмді әлемдік дәрежеде ғылыми айналымға енгізген адам монғол-бурят тұқымынан шыққан этнограф-ғалым Доржи Банзаров (1822-1855). Бұл кісі Шығыс-Сібір генерал-губернаторы Н.Н. Муравьевтің тапсырмасымен арнайы зерттеулер жүргізген. Банзаровқа дейін «шаман-шаманизм» жайында ешқандай ғылыми ұғым-түсінік болмаған. Д. Банзаровтың шаманизмді зерттеп, жазған еңбегі 1846 жылы «Черная вера или шаманства у монголов» деген атпен жарық көрген. Еңбек шамандық жайлы жазылған алғашқы туындылардың бірі болып саналды. Осыдан кейін «шаман» жеке зерттеу объектісіне айналды. Сондай-ақ, «Тюркский шаманизм» (В.Н. Потапов), «Алтайский шаманизм» (А. Алексеев) т.б. еңбектер жарық көрді. Кеңес кезінде арнайы қаржы қарастырылып, ғалымдар тобы жұмыс істеді.

Банзаров өз еңбегінде қазіргі монғолдар буддизмнің элементтері мен шаманизмнің қалдықтары қосылған «қойыртпақ» дін ұстанып жүргенін айтса, қазақ ғалымы Шоқан Уәлиханов: «Қазақтарда шамандық салт-сана мұсылмандық наныммен мидай араласып, ортақ – мұсылман атты дін құрайды... Осы екі діннің, қазақ нанымына мидай араласуына ертеден келе жатқан шамандық негіз болды демекпіз» дейді (Уәлиханов, 1985). Сонымен қатар, Ш. Уәлиханов «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» атты очеркінде шамандықтың әлемдік дүниені сүю, табиғатқа деген шексіз махаббат және өлгендердің рухын кастерлеу, аруағын ардақтау екендігін айтқан.

Шаманизм дін емес. Шаманның іс-әрекеті көбіне жын шақыру, жындармен байланыс арқылы жүзеге асады. Әрі тау-тас, тал-терек, жан-жануар т.б. табынады. Онда күнә дейтін ұғым жоқ.

Орыс ғалымы И.С. Вдовин шаманизм эволюциясындағы үш кезеңді атап көрсетеді. Алғашқы шамандар тек науқасты емдеумен,

көріпкелдікпен, болашақты болжаумен, табиғат күштерін тыныштандырумен айналысады. Келесі кезеңде шамандар кейбір қауымдық діни әдет-ғұрыптарды орындауды узурпациялайды. Соңғы кезеңде барлық қауымдық және отбасылық әдет-ғұрыптар шамандардың жетекшілігімен өтеді (Вдовин 1965:265).

Е.В. Ревуненкованың пікірінше, шаманизм дін емес, сондықтан кез келген діни жүйемен оңай сіңісіп кетеді. Автордың анықтауынша шаманизм – айырықша дүниетаным жүйесі, онда ерекше рәсім, айрықша адамдар тобы арқылы ғарыштың үш деңгейінде қарым-қатынас жасау мүмкіндігі туралы көзқарас көрініс тапқан, онда дүниетанымның рационалды, иррационалды көркем образды элементтері тоғысады (Ревуненкова 1980:243).

«Құпия шежіреде» Шыңғыс хан заманының тәңірлікке табынғандығы туралы және шамандықтың салттарын ұстанғандығын дәлелдейтін мәліметтер көптеп кездеседі. Кейбір мысалдарына тоқталар болсақ, «Құпия шежіренің» 80-бабында: «Темүжін (Шыңғыс) орман ішіне үш түнеген соң, қайтпақ болып, атын жетелеп келе жатқанда, ері сыпырылып түседі. Қайырылып қараса, ерінің айылы да, өмілдірігі де ағытылмаған екен. «Айылым сыпырылуы мүмкін, бірақ өмілдірік қалайша сыпырылды? Тәңірім бір нәрсе сездіріп тұрған болар» деп, қайтадан орнына барып, тағы да үш түнейді. Енді орманнан шығайын деп келе жатса, шығар жолда үйдей ақ тас кептеліп қалыпты. «Тәңірім тағы да бір нәрсе сездіріп тұрған болар» деп қайтадан орнына барып тағы да үш күн түнейді. Сөйтіп аштан-аш тоғыз күн өткен соң, «Бұлай атақ-абыройсыз өлгенше, шығайын» деп, манағы ақ отаудай үлкен тасты айналып, оқшы пышағымен жолдағы ағаштарды қырқып отырып, атын жетектеп шыға келгенде, аңдып тұрған тайшуыттар ұстап алады» – (Дамдинсүрэн, 1990в:48) делінген.

«Құпия шежіренің» 103-бабында: «Темүжін Бұрқан тауына түсіп, бас киімін алып, белбеуін мойнына салып күн тұсқа қарай Бұрқан Халдун тауына 9 рет тәу етіп, тағзым жасап, шашу шашады» – (Дамдинсүрэн, 1990г:58) делінген. Ал, шежіренің 244, 245, 246-баптарында Шыңғыс ханның сеніміне әбден кірген бақсы, көріпкел Теп-Теңгірдің сәуегейлігі және оның ақыры тым астамшылдық жасап, Шыңғысхан әулетінің ағайындар арасына от салуынан хан тарапынан қаза табуы туралы айтылады. Бұдан Шыңғыс ханның шамандық сәуегейлікке аса әуес болмағандығын байқауға болады.

Жоғарыда келтірілген мысалдардағы Тәңірге табыну, белбеуді мойынға салу, тауға тәу ету, шашу шашу, құрбандық бақсыға сену т.б. әрекет, салттар сонау көне үйсін, ғұн, түркі заманынан осы кезге дейін Орта Азия халықтарында сақталып келеді. Тарихта тура осындай мойынға белбеу тағу салты оның кейінгі ұрпақтарында кездеседі. Немересі Акбар қатты ауырып өлім аузында жатқан кезде Ұлы Моғал әміршісі Бабыр шах тәңірге тәу етіп бас киімін шешіп, белбеуін мойнына салып Акбарды үш рет айналып шығып Алладан немересінің орнына өзін алуды сұрайды. Үш күннен соң Акбар жазылып, Бабыр 53 жасында дүниеден өтеді. Бұл жерде белбеуді мойынға салумен қатар, айналу салтын көруге болады. Бұл «айналу» салты қазақтарда ауызекі сөзде символдық түрде сақталған. Мысалы, жақсы көрген баласын «айналайын» дейді. Шын мәнінде «айналу» сөзінің жауапкершілігі үлкен болса керек. «Баламның бойында ауру-сырқау, бәле-қаласы болса, айналу арқылы өзіме алайын» деген мағынада айтылған екен.

Немістің атакты ғалымы Г. Дөрфер байырғы түріктердің наным, дін дәрежесіне көтерілгенін баса айта отырып, бұл дін монотеизмге (бір құдайлыққа) жақын деген тұжырым жасаған. Ол байырғы түріктердің дінін «тәңірлік» (тенгризм) деп атай отырып: «... бұл дін даму тарихында үш кезеңді басынан өткізген болуы әбден мүмкін. Олар: тотемдік, шамандық және *sit venia verbo* тәңіршілдік», – деген қорытындыға келген (Doerfer, 1965).

XIII ғасыр басында моңғолдарда дуалистік көзқарас басым болды. Аспанды да, жерді де алғашқы бастама ретінде мойындады. Олар жан, рухтың барына сенгенін олардың ауызекі сөзінде «жаным шығардай қорықтым» деп айтуы жанды денеден бөлек қарастырғанын білдіреді. «Құпия шежіреде» моңғолдар Шыңғысханды қайтыс болғанда «аспанға қайтты» дейді. Бұл моңғолдардың адамгершілік, сана, жан, рухтың бәрі аспаннан келіп, аспанға қайтады деген көзқарастарының дәлелі. Ал адамның денесі жерден жаралып, қайта жерге сінеді. Сондықтан да, жерді «өлгенде жатар жерім» дейді.

Шыңғысхан «Мәңгі Аспанды» Жаратушы ретінде мойындады. Оның саяси философиясының тамыры мәңгі аспанның монотеистік ұстанымы болып табылады. Бір сөзбен айтсақ, моңғолдар Шыңғысхан заманынан бастап монотеистік бағытты дамыта бастады. «Мәңгі Аспан» (Тәңір) – материя мен рух деп бөлінбеген біртұтас бастама еді.

Егер Мәңгі Аспанды Шыңғыс ханмен байланыстырсақ, ол тайпалық сенім болып табылады. Бұл сенім бірте-бірте Моңғол ұлысының мемлекеттік дін міндетін атқарып, сондай-ақ, күллі моңғол ұлттарының діні ретінде қалыптасуы мүмкін. Тарихта осындай тайпа көсемдерінің сенімі жалпы ауыл, аймақ, ұлт, мемлекеттің діні ретінде қалыптасып кететін мысалдар көптеп кезігеді. Ұлт, мемлекеттің басшылары жаңа дін қалыптастырып, ескі дінге жаңашылдық енгізуде көп міндеттер атқарып келген. Мәселен, Иудаизмдегі Ехова болса Абрахам, Исаак, Иаков, Мосе сынды тайпалардың табынатын сенімі ретінде пайда болып, кейіннен күллі Израиль ұлтының иудаим діні ретінде қалыптасты (Гэрэлбаатар, 2014). Олай болса, «Мәңгі Аспан» да Шыңғыс ханның ұлыс, тайпалық сенімі ретінде қалыптасып, кейіннен ұлттық дәрежеге дейін жеткен болуы мүмкін.

«Көкте – Аспан (Тәңір), Жерде – Қаған» («Мөнх тэнгэрийн хүчин-дор, хаганы суу залийн ивээл дур...») тұжырымдамасындағы Тәңір (Аспан) және Қаған деген қос ұғым «Аспан – Әке, Жер – Ана» деген шаманизмнің қос үлгісінен туындаған болуы мүмкін болғанымен шын мәнінде мемлекеттің саяси тұжырымының мағынасын береді. Аспан (Тәңір) әлемдегі шексіз ерік, биліктің жалғыз Құдайы. Ол өзінің шапағатымен Қағанды қолдайды. Қаған тәңір атынан билік етіп, аспан жарлығын жер бетіне жүзеге асыруға міндетті. Қаған өз парасатының, харизмасының көмегімен аспан қалауына, шапағатына бөлене алады. Жоғарыда бір аспан тәңірі болса, жерде бір ғана қаған болуға тиіс.

Шыңғысхан ұстанған діни толеранттылық. Толеранттылық – бұл жергілікті халықтың басқа ұлт өкілдеріне және басқа діндегі адамдарға түсіністікпен қарап, оларды қудаламауының белгісі. Жалпы толеранттылық қандай да бір өркениетті қоғамға тән құбылыс.

Шыңғыс хан өз заманындағы дүние жүзі елдерінің хан, басшылары сияқты бір діннің ғана, яғни, өздерінің қабылдаған дінін қорғап, оны өзге жұртқа насихаттау сияқты діни фанатизмге ұрынған жоқ. Ол өзінің зайырлы және салауатты дүниетанымының арқасында өз ұстанған дінін өзге дінге айырбастамады, ал өзге дінді сыртқа теуіп, олардың наным-сеніміне тиым салмады. Керісінше, қай діннің болсын шіркеу, мешіт, монастырларын, діни ұйымдарын мемлекеттік салықтан босатты. Барлық діндерге тең қарау саясатын Шыңғыс ханның мұрагерлері де ұстанды. Түрлі діни наным-сенімге, нәсілдік ерекшелікке, мәдениет, салт-дәстүрге деген құрмет көрсету,

толеранттық таныту, еркіндік беру ұлы империя үшін ең маңызды мәселе екенін түсінгендіктен болуы мүмкін.

Парсы тарихшысы әрі мемлекет қайраткері Ата – Мәлік Жувейни өз еңбегінде: «Моңғол елі әу бастан түрлі діни мәселелерге жиі тіреліп отырғандықтан оларға толерантты қатынасу саясатын ұстануға тура келді. Шыңғыс хан ешқандай діннің фанаты болмағандықтан, қандай да діннің өкілі болмағандықтан діни фанатизмді, бір діннен екіншісін артық көруден аулақ болды. Бірақ ол әрбір діннің көсемдерін қатты сыйлады және бұл саясатын жұмаққа барар бірден-бір жол деп есептеді. Ал оның балалары, ұрпақтарына келсек, олардың біршамасы өз қалаулары бойынша түрлі діндерді қабылдады. Ал кейбіреулері өз ата-бабасы ұстанған дін қағидаларын ұстанды. Дегенмен олар да діни фанатизмнен аулақ болды. Шыңғыс ханның «Жаса» заңында діннің барлық салаларын тең көру міндеттелген» (Джувейни, 2004) – деп жазған. Ата – Мәлік Жувейни XIII ғасырда Қарақорымға келіп сол заман оқиғаларын көзбен көріп, бастан өткерумен қатар, Моңғол хандарының қасында уәзірлік қызмет атқарғандықтан, оның еңбегінің құндылығын айтпасақ та, түсінікті болар.

Ал, бұл Жувейнидің жазғандарын илхан Аргунның 1290 жылы Католик дінінің папасы IV Николайға жолдаған хаттардың мағынасы дәлелдейді. IV Николай 1288, 1289 жылдары Аргунға жолдаған өз хаттарында оны христиан дінін қабылдауға үгіттеген еді. (Чоймаа, 1991).

Жалпы XIII ғасырда көшпенділер арасында діни түйткілді мәселелер туындап отырған. Мәселен, 1204 жылы Шыңғыс ханнан жеңіліп қашқан Таян ханның ұлы Күшілік хан өзіне ілескен елмен туысқан қарақытай билігіндегі өлкеге өтеді. Мұнда ол қошаметпен қабыл алынып, қартамыс гүрхан Жылыгудің қызына үйленіп, кейін осы мүмкіндікті пайдаланып, ел билігін тартып алды. Қарақытай (қарақидан) тағына отырады. Хорезм, Самарканд, Осман елдері сол кезде Жылыгуге бағынатын еді. Күшілік хан таққа отырғаннан кейін ислам дінділермен қатал әрі жауыз қатынаса бастады. Ол кезде найман тайпасының көбісі христиан дінінің несториан бағытын қабылдаған еді. Күшілік те несториан болды. Ал Жылыгудың қызы будда дінін қабылдағандықтан Күшілік те несториандық сенімін тастап, будда дінін қабылдай бастайды. Күшілік өз қол астындағы халқын ислам дінін тастап, христиан немесе будда дінін қабылдауды бұйырып, күш қолданады. Бір күні Күшілік хан елді қаланың орталық алаңына жинап: «Егер

христиан және будда дінінің ұстанымы жайлы дауласатын адам болса ортаға шықсын» – деп бұйырады. Сонда ислам діншілдерінің бас имамы Мұхаммед алға шығып, бұл бұйрыққа қарсы екендігін айтып дауласады. Сонда Күшілік хан ашуланып, оны небір сөзбен қарғап-сілейді. Ал Мұхаммед болса: «Жаратушының жауы, кәпірдің тілі құмға көмілсін» деп айқайлайды. Ал ашуға булыққан Күшілік Мұхаммедке: «дініңді өзгерт» деген бұйрығына қасарысқаны үшін, оны мешіттің кіреберісіне денесін керіп, шегелеп, қинап өлтіреді. Бұдан кейін, көп уақыт өтпей, Жебе басқарған Шыңғыс хан әскерлері Қарақытайды басып алады да, Шыңғысханның елдегі дін еркіндігін сақтайтындығы туралы бұйрығын жария етеді. Бұл бұйрықты естіген Қарақытайлықтар Шыңғыс ханға өз еркімен өтіп, Күшілік хан әскерінің көзін жояды (Нарангэрэл, 2014). Осылайша, Күшілік хан өзінің дінге деген қатынасы үшін біржола жеңіліс тапқан.

Шыңғыс хан өз күшін нығайтып, билігін кеңіткен соң ешқандай да дінге басымдылық беріп, артық құқық бермеді (Сайшаал, 2015). Шыңғыс хан: «Төрт Жоғарғы Тәңірді (Будда, Моисе, Иса, Мұхаммед) сыйлап, қасиет тұтсын» деген екен. Бұл тәртіпті ол арнайы «Жаса» заңы аясында бекітті. Сондықтан да, Шыңғыс хан айналасында барлық дін өкілдері тату болды.

«Шыңғыс ханның Жасасы» деген атпен белгілі заңдар жинағы оны хан көтерген 1206 жылы жария етіліп, 1218 және 1224 жылдары қайта қаралып, біржола бекітілді деген болжам бар. Зерттеушілердің айтуынша «Шыңғыс ханның Жасасы» «Жаса» және «Білік өсиеті» сияқты екі бөлімнен тұрады.

Рашид ад-Диннің «Жылнамалар жинағында» айтылғандай, Шыңғыс хан дәуірінен бастап, ұлы қағанның айтқан сөздерін күнбе-күн жазып алу дәстүрі қалыптасқан. Осыған орай, хан бұл мақсат үшін, көбінесе, ұйқасты, тұспалды, жатық әрі мәнді сөздер айтатын болған. Бұндай терең мағыналы сөздерін жазып алу үшін әрбір атақты Шыңғыс хан ұрпағының қасында өзінің білімді бітікшісі, ерекше жазғышы, хатшысы болған.

«Жаса» Шыңғыс хан империясының әскери-құқықтық заңдарының жинағы деп ресми құжаттарда танылады. Өз заманында ата заңдай болған бұл екі құжаттың алғашқысында, яғни «Жасада» әртүрлі іс-әрекеттердің, әскер құру тәртібінің, ел билеу жүйесі мен қылмыстардың тізбесі берілген және кінәлі адамдар тартатын жазалардың түрлері көрсетілген, ал «Білік» соттағы тергеу ісі мен сот жүргізу тәртібін

белгілейтін Шыңғысханның өсиетнамаларынан тұратын мұрасы деп қарауымыз керек. Басқаша айтқанда, Шыңғысханның «Жасасы» оның ұрпағы мен қол астындағы халықтың орындауға тиісті заңдастырылған жарлығы болса, «Білік» «Жасаны» бұзушыларды соттайтын іс жүргізу кодексі деп қаралғаны жөн. Бертін келе, түркі-моңғол тайпалары осы «Жаса» заң ережелерін дәстүрлі құқық нормалары есебінде қолданып, басқа заңнамалық құжаттарды қажет еткен жоқ (Құнтөлеуұлы, 2006).

Шыңғыс хан қалыптастырған либералды заң нормаларына сай қойылған «Барлық діндер бірдей құрметке лайық, бірақ олардың бірде-бірі үстемдік ете алмайды» деген талабынан ханның барлық діндерге (ислам, христиан, будда) толеранттылық танытып, сыйластықпен қарағанын байқауға болады.

Бұл талап Шыңғыс хан дүниеден өткен соң да, ұрпақтан-ұрпаққа сабақтасып, жалғасын тапты. Бірнеше мысалдар келтірер болсақ, әсіресе, Шыңғыс ханның кіші ұлы Толуйдың жұбайы Сорқактани бегім Шыңғыс хан ережелерін өз өмірінің қағидасы етеді. Сорқактани жастайынан кітапқа құмар, шешен тілді ақын болумен қатар, мемлекеттің ірі саясаткері болды. Ол барлық діндердің басын біріктіре білді. Барлық дін өкілдеріне аса құрметпен қарады.

Сорқактани бегім туралы моңғол, қытай, парсы тілінде тарихи деректер көп. Плато Карпини, Рашид ад-дин, А. Жувеини өз еңбектерінде Сорқактани бегім туралы жоғары баға берген. Сорқактани бегім Бұқар қаласына 1000 бала сиятын мектеп ашып оқытады. Сорқактанидың құрметіне ол күні бүгінге дейін «Ханым мектебі» аталатын көрінеді. XIII ғасыр парсы тарихшысы Әл-Жувеини «Тарих-и жаһангушай» («Genghis Khan the history of the world conqueror») атты моңғолдар тарихына арналған үш томдық еңбегінде былай деп жазады: «Two edifices of lofty porch and firm foundation that were built in this place at this period ere the Madrasa-yi-Khani built by Sorqotani», «...мұсылман елдерінің ешбір қаласы Бұқарға тең келмейді, Бұл күнде Сорқактани салдырған еңсесі биік, іргесі берік, сәулеті асқан екі ғимарат бар. Бірі, Хан медресесі (Madrasa-yi-Khani), енді бірі Мәсіғұт медресесі (Madrasa-yi-Mas'udya). Бұл ғимараттарда күн сайын мыңдаған шәкірт қайырлы зерттеулермен шұғылданады. Олардың ұстаздары бүгінгі күннің ғұламалары, заманымыздың даналары», – (Juvaini, 1997) деп жазылған.

Сорқактани бегім өзінен туған төрт ұлын Шыңғыс ханның өсиетімен, қатал талаппен,

ақылымен тәрбиелеген себепті, балалары Мөңке, Құбылай, Арықбұқа, Құлағу есімдері елге жайылып, олардың үрім-бұтағы 400 жыл ел билеген Алтын тұқым хандары болды.

Тағы да бір мысал, Мөңке ханның барлық дінге бірдей қатынас жасайтындығы туралы француз елінен елшілікпен Қарақорымға келген Рубрук бір күні ханның барлық дін өкілдерін жинап, өзара қасиетті кітап ілімін, үгіт-насихатын таластырғандығы туралы қызықты мәліметті жазып қалдырған (Рубрук, 2000).

Рубрук былай деп жазады: «Мөңке хан біз Тәңірдің құдіретімен барлығымыз туып, өлеміз. Біз Тәңірге шынайы адал жүрекпен, ниетпен қараймыз» – деді. Ал менің айтқаным: «Бұл жүрек, көңілді Құдай сізге береді, Құдайдың шапағатынсыз бұл өздігімен болатын нәрсе емес» дедім. Ол тілмаштан не деп айтқанымды сұрады, содан соң тілмаш аударып жеткізді. Хан жалғастырып: «Құдай адамның қолына көптеген саусақтар жаратқандығы тәрізді түрлі жолдар да берген екен. Құдай сендерге қасиетті кітап бұйырған екен. Бірақ сендер оны шынайы ұстанбайтын сияқтысыңдар. Сіздің діндегі ілім бойынша өзгелерді терістеуге болмайды делінген деп айтыпсыз. Бұл рас па?» – дегеніне: «Жоқ, тура солай жазылмаса да, сізге әу баста айтып едім, мен ешкіммен пікір таластырмаймын деп» дедім. Сонда хан: «Бұнымен сізді айтпап едім» деді де: «Ақша, байлыққа бола адам шынайы жолдан таймайды деп жазылғаны рас па?» дегенде мен: «Жоқ, аса мәртебелім, мен бұл жаққа пайда көздеп, ақша табуға келген жоқпын, сондықтан да өзгелердің ұсынған ақшасынан бас тарттым» дегенімде, өзге бір уәзір менің сөзімді растап, бірде жібек, матадан бас тартқанымды екенсіздер. Ал Құдай бізге бақсы, балгерлерді бұйырған екен. Біз солардың айтқаны бойынша жүреміз, сонымен де аман-есен өніп өсудеміз» деді. Мөңке ханның ордасында барлық дін өкілдері араның балына үймелеген шыбындай құжынап жиналған сәтте хан барлығына ас беріп, күтетін еді. Бұл жағдай өзінің ғана дінін мойындайтын Рубрукқа жағымсыз көрінетін еді. (Рубрук, 2000).

Мөңке ханның Рубрук арқылы Француз ханы Людовикке жолдаған хатында: «Мына дүние жүзін, барлық дін қызметкерлерін аман-есен, өзара тату-тәтті етіп, олардың барлығына Тәңір жарлығын естірту үшін біз

сол дін қызметкерлерімен бірге Моалдардың (Рубруктың моңғолдарды атауы) елшілерін сізге жібердік» (Рубрук, 2000) – делінген.

Буддизм философиясы адамның күнә жасаудан алшақ болуын, жақсы істер жасауды, сауап жинауды, тірі жанды өлтірмеуді, өзгені бермегенін алмау, жаман сөзден аулақ болу, өтірік айтпау, ағзаны улайтын заттан аулақ жүру, өзгені жарымен байланыспау т.б. адамгершілік қағидаларын үйретеді.

Христиан діні әке-шешені сыйлауды, адам өлтірмеу, өтірік айтпау, ұрламау, жалған куәгер болмауды, өзгені қызғанбауды үйретеді. Ал ислам діні болса барлық адам Алланың алдында тең екендігін, Аллаға құлшылық етуді, әйел адамның еркек адамды бақытты қылу үшін жаралғандықтан еріне бағынуды, әділ, адал болуды, кедейлерге көмектесу т.б. үйретеді (Есім, 2001).

Ал осы діндердің өсиет-насихаттарына ортақ нәрсе адамдарды адамгершілікке шақыру, олардың қарым-қатынастарын жақсылыққа, игілікке бағыттағандықтан Шыңғысхан да қайбір дінге де аса құрметпен қарады. Бұл әсіресе, Шыңғысхан заманындағы мешіт, шіркеу, храмдардың мемлекеттік салықтан босатып отырғандығынан байқалады.

Шыңғысханның ұстанған діни толеранттылықтың негізінде түрлі дінді халықтарды, түрлі мәдениетті ұлттарды жинап, Мәңгі Аспан астына бір ғана Қағанның қоластына бағындыру үшін жасалған бірлікке шақыру идеясы жатса керек. Өйткені, бірлік идеясы Шыңғысханның арғы аналарынан берілген өсиет еді. Бірліктің қадір-қасиеті туралы таным Алун әжей өсиетінен бастау алады. «Құпия шежіре» мәтініне сүйенсек, мысалы, 19-бапта өзінен туған бес ұлының берекесі кеткенін байқаған Алун әжей оларды көктемнің бір күні қойдың сүрі етіне тойдырып алып, тізілтіп жүресінен отырғызып қойып, қолдарына бір-бір талдан шыбық ұстатып, «сындыр» дейді. Олар бір демде шыбықты опырып тастайды. Сонан соң, тағы да бес шыбық алып біріктіріп буады да, «ал енді сындырындар» дейді. Бірақ, оны ұлдарының қай-қайсысының да сындыруға әлі жетпейді. Сонда анасы: «Егер, сендер жеке-жеке кетсеңдер, мына жалғыз шыбық сияқты бөгде біреулер тез сындырады. Егер, бірлік-ынтымақта болсаңдар, мына бұған шыбық сияқты берік боласыңдар. Сендерге ешкімнің әлі жетпейді» – (Дамдинсүрэн, 1990д:28) дейді. Яғни бұл жерде Алун әжей бірлік ұғымын бір отбасыдан шыққан туысқан аралық ынтымақтан бастап отыр.

Алун ананың айтқан бірлік туралы сөзі шығарманың онан кейінгі 23-37-баптарында бөлінгенді бөрі жеп, бірліктің түбі тірлік екені тіпті нақтылана түседі. Бірлігің болса, бүтін елге билік жүргізесің деген сана 39-бапта Алун ананың бес ұлы бірігіп ұранқайдың бір ауылын бағындыруы арқылы беріледі. Алун ананың осы өсиеті атадан балаға ұласып, жалғасын тауып отырды.

Шежіренің 76-бабында, яғни, арада талай заман өткеннен кейін, Шыңғысханның анасы Өэлүн: «Алун әжейдің бес ұлы сияқты» (Дамдинсүрэн, 1990е:46) – деп жоғарыдағы оқиғаны тәмсіл қып, дауласқан балаларын бірлікке шақырады. Өэлүн Есүхейдің тарап кеткен ұлыстарының басын біріктіру мен басқару міндеті Темүжінге тиесілі екендігін оған ұғындырып, санасына құйып өсірді. Сонымен қатар, осы мақсатқа жету үшін дос-жаранның, көптің күшіне сүйенуді, ол үшін бірліктің қажет екендігін өсиет етті.

Қазақта «бірлік түбі – тірлік», «ырыс алды – ынтымақ», «төртеу түгел болса төбедегі келеді, алтау ала болса ауыздағы кетеді» деген атам заманнан қалған аталы сөз бар. Демек, бірліктің қадір-қасиетін санасына тоқып өскен Шыңғысхан өміріндегі әйгілі жетістіктерінің негізінде осы бір дүниетанымдық ұстаным жатыр.

Адам болмысының мәнді категориясы ретіндегі толеранттылық әділеттілік ұғымымен тығыз байланысты. Әділеттілік болмаған жерде толеранттылық та орнамайды.

Шежіренің 79-87, 90-93, 205, 206, 211, 214 баптарында Шыңғысхан әрбір нөкер, уәзірлеріне қызмет тағайындап, марапаттау кезінде міндетті түрде оның жасаған жақсылықтарын тілге тиек етіп, тізіп жариялайды. Сондықтан да, Шыңғысхан заманында парақорлықпен әділсіз жолмен қызметке тағайындалып, сый-сияпат көру деген ұғым болмады. Тіпті әділдік танытқан жау тұтқынға да рақымшылық танытып, өзіне жақын тартты. Ал шыбын жаны үшін өз басшысын немесе ел-жұртын сатып, жағымпазданып алдына келген жауын кешірмеді.

Шыңғысханның әділеттілігі туралы бірер мысал келтірсек, шежіренің 147-бабында: «соғыста Шыңғысханның аққұла атының мойын тұсына оқ тиіп жараланып қалады, кейін өзіне оқ атқан кім екенін сұраған кезде Тайшылардан бөлініп келіп қосылған Зұрғадай: «мен едім сізді атқан» деп шынын айтып таң қалдырады. «Жау адамы жауластығы үшін жасырып қалуға тиіс еді. Бұндай әділ адаммен дос болу керек» – деп, атын Жебе атап, өзіне қосып ала-

ды. Кейін Жебе оның ең мықты уәзірі болып, көптеген жетістіктерге жеткізеді (Дамдинсүрэн, 1990ж:94)

Алтын мемлекетімен (Қытай) шайқас кезінде жау қолбасшысы Ван Цзи Моңғол әскеріне қарсы үш күн бойы жалғыз өзі берілместен, қаймықпастан шайқасады. Шыңғыс хан оны тірідей ұстап алдына әкелуге әмір етеді. Алдына келген соң қолбасшыдан неліктен осынша өлімнен қорықпай берілмегенін сұрайды. Сонда Ван Цзи айтады: «Жастайымнан кедей болдым. Содан Алтын елінің мәртебесіне бөленіп қолбасшы болдым. Сондықтан да соғыс алаңында жау қолынан ерлікпен өлсем жақсы атағыма лайық болар едім» – дейді. Сонда Шыңғыс хан: «Мен Алтын еліне келгелі үш жыл бойы сен сияқты адал соғысқан ешкімді көрмедім. Әділетсіздік белең алған, жолын қате тапқан Алтын елінің басшылары, әкесі мен ұлы, ағайындылар, уәзірлер, малай кедейлер бәрі өзара қырқысып жатқанда олардың алдынан өлсең қандай жақсы атақ қалуы мүмкін, не абырой табасың. Жақсы ер тек дұрыс жолмен жүріп, әділдікті паш етіп, болашағы бар елге қызмет жасап, өз халқына қызмет жасай алса ғана оны жақсы ер деп атауға болады. Алтын елінің атақты қолбасшысының қолынан қаза тапқан әскерлерімнің саны шексіз. Жақсы ер болса да, теріс жолмен жүргенің жараспайды» – деп оны босатып, әділдігі үшін марапаттап, барыс алтын мөрі мен екі түмен әскер беріп Шаньсу ауданын басқарып үлкен жетістікке жетуін тілеп тапсырады. Ал Ван Цзи батыр да ханның сенімін ақтап шығады [Injannashi, 2016].

Құпия шежіренің 185-бабында айтылғандай, Керей ұлысын басып алар соғыста Керейдің Қадақ батыры Шыңғыс ханға: «Хан иемді қорғау үшін үш күн соғыстым, хан иемді елден жасырын қашырып жіберген соң сіздерге беріліп тұрмын. Шыбын жаным өз қолыңызда» – дейді. Сонда Шыңғыс хан: «Өз хан иесіне адалдығы үшін бұл азаматпен дос болуға жарайды» – (Дамдинсүрэн, 1990ж:143) деп жазаға тартпайды.

Шыңғыс хан сән-салтанатқа қызықпайтын қарапайым көшпенді болатын. Ол қатігездіктің үлгісі бола отырып, өзінің үзеңгілестеріне жомарттық жасай алатын. Бұл «Құпия шежіреде» «ұлағатты тәртіп» деп айтылады: төмендегілерден бағыныштылық пен адалдық, ал жоғарыдан қорғаныс пен марапат. Шыңғыс ханға бағынбау сатқындық деп бағаланды [Джон Мэн, 2010].

Әділдікті киіз үйдің шаңырағына ұқсатуға болады. Шаңырақсыз үй болмайтыны сияқты

әрбір адам қанша талантты өнерлі болса да, әділ, адал болмайынша адамдық қасиетінен айырылады. Әділдік жоғалса ел, мемлекет те көркейіп, дами алмайды. Шыңғыс хан әділ басқару жүйесін қалыптастырды. Бұл туралы Марко Поло: «Шыңғыс ханның мемлекеттік басқару жасағында әділдік үстемдік құрып, ел-жұрты әділдік шапағаты мен мейірімге бөленіп жатқанын көріп, естіген өзге мемлекеттердің халқы өздері барып қосылып жатты» – [Narangerel, 2014] деген екен.

Жоғарыда айтылған бірлік идеясы мен әділеттілік қағидасын Шыңғыс хан өз өмірінде, ел саясатында негізгі құндылық ретінде ұстанғандықтан діни толеранттықты қалыптастыру есігі өздігінен ашылғандай.

Академик Ш. Бира: «Шыңғыс хан әлемді өз күшімен соңына ертіп, ұлы империя құрып, түрлі мемлекеттерді бір билік астына біріктіре алды. Атты бекет арқылы халықтар арасында түрлі көзқарас, білім, хабар, сауда еркін алмасты. Тарихи тұрғыдан алсақ, Моңғол тәңіршілдігін қазіргі біздің жаһандану көзқарасымен салыстыра қарауға болады» [Bira, 2004] – деп айтқандай, Шыңғысхан хан қазіргі жаһанданудың және діни зайырлы саясаттың негізін қалады деп айтуға негіз бар.

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды ескере келе, тәңірлік көшпенді тайпалардың ата-бабаларынан жалғасып келе жатқан сенімі болса, Шыңғыс хан оған «Мәңгі» сөзін қосып, терең философиялық, діни мағына енгізді және бұл ұғымды толық теория тұғырына жеткізе алды. Ол өзінің «Көкте – Тәңірі, Жерде – Қаған» деген тұжырымдамасын идеологиялық тұрғыда күллі әлемге жариялай бастады. Бұл саяси басқару әдісін ешқандай дінді, наным-сенімді аяқ асты етпестен үйлесімдікте орната білді. Мәселен, Тәңірге табынса да, шаманизм және өзге наным-сенім, діндерге сыйластықпен қарады. Ол өзінің құрған империясында діни зайырлылық пен діндерге деген толеранттық қатынасты қалыптастыра алды. Толеранттылық дегеніміз ең бірінші жеке тұлғаның ішкі рухани күйі деп қарастыратын болсақ, Шыңғыс ханның жүргізген саясатынан аса жоғары кемелдікті байқауға болады. Өйткені, толеранттылық өмірлік тәжірибе мен әлеуметтік қарым-қатынастың, үздіксіз рухани ізденістің жемісі. Бұл ретте Шыңғыс ханның діни толеранттылығының негізінде бірлік

идеясы мен әділеттілікті ең жоғарғы құндылық ретінде бағалауы жатыр.

Сонымен қатар Шыңғысхан діни толерантты қатынастың маңыздылығын өзінің «Жаса» заңында бекітіп, кейінгі ұрпаққа заңды түрде сақтайтын дәстүрге айналдырды. Бұл заңның қандай деңгейде жалғасын тауып, орындалғанын ханның кенже ұлы Толуйдың жары, атақты қоғам қайраткері Сорқактани бегімнің мұсылмандарға арнап діни медресе ашып беруінен және Саяхаткер Рубрук естелігіндегі дерек бойынша ханның немересі Мөңке ханның үнемі барша дін өкілдерін өз ордасына жинап, тұрақты әңгімедүкен құрып, ас беріп сыйлайтын әдетінен көруге болады.

Шыңғыс хан тұжырымдамасы бойынша моңғол ханы «Күн шығыстан күн батысқа дейінгі аспан астындағы барша елді басқаруға тиіс». Иә, Шыңғыс хан өзінің Аспан (Тәңір) көзқарасын қалыптастырып, нәтижесін көре алды. Ол «Күн шыққан тұстан күн батқан» тұсқа дейінгі

Мәңгі Аспан астындағы барша халықты ашса алақанына, жұмса жұдырығына ұстай алды.

1995 жылы ЮНЕСКО тарапынан 16 қараша Халықаралық толеранттылық күні деп жарияланды. Ал 1996 жылы БҰҰ Бас ассамблеясы БҰҰ-ға мүше елдерге әр жыл сайын 16 қарашаны Халықаралық толеранттылық күні ретінде атап өтуді ұсынды. Сөйтіп халықаралық қауымдастық толеранттылықты қазіргі заманғы адамзат болмысының іргелі тұғырнамасы ретінде мойындады. Шыңғыс заманында маңызды болған толеранттылық пен діни зайырлылықтың қазіргі жаһандану заманындағы маңызы одан сайын арта түсті. Өйткені түрлі мәдениеттер мен діни конфессиялар өкілдерінің қалыпты өмір сүруі мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету, өркениетті даму – мемлекеттің негізгі міндеті болып табылады. Осы тұрғыдан алып қарасақ, Шыңғысханды адамзат тарихындағы діни толеранттылық пен зайырлылықты парасатты жолмен ұстана білген алғашқы көшбасшы деп бағалауға болады.

Әдебиеттер

- Ата Мелик Джувейни. (2004) Чингисхан. История Завоевателя Мира / Перевод с персидского. Е. Харитоновна. – М. «Магистр-Пресс». с. 76.
- Әбілғазы Б. (2006) Түрік шежіресі. – Қазақтың тарих философиясы. Қазақ халқының философиялық мұрасы. – 6-т. – Астана: «Аударма». бб. 372-399.
- Әбілғазы Б. (2007) Түркі шежіресі. – Алматы: «Ана тілі» б.34.
- Bira S. (2004) 'Mongolian Tenggerism and Modern Globalism: A Retrospective Outlook on Globalisation'. A Lecture Given at the Royal Asiatic Society on 10 October 2002. By Sh. Bira On the Occasion of His Receiving the Denis Sinor Medal. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland, 14(1), doi:10.1017/S1356186304003530. pp.3-12.
- Бабыр. (2006) Бабырнама. – Қазақтың тарих философиясы. Қазақ халқының философиялық мұрасы. – 6-т. – Астана: Аударма, бб. 77-105.
- Бира Ш. (2006) «Их Монгол улсын түүх, үзэл суртлын зарим онцлог асуудлууд» («Монголын тэнгэрийн үзэл ба тэнгэрчлэл»). Улаанбаатар, т. 61.
- Бүрэнжаргал О. (2012) Марко Поло. Аялал. ХГ «Болор судлал». – Улаанбаатар. т. 225.
- Вдовин И.С. (1965) Заключение. Проблемы аборигенов Сибири. – Л.: Наука. б. 267 – 277.
- Ганбаатар Я. (2010) Чанчунь бомбын өрнө этгээдэд зорчсон тэмдэглэл. Улаанбаатар хот. т. 100.
- Гэрэлбаатар Г. (2012) Чингис хааны шашны өөрчлөлт шинэчлэлт. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=333860650055401&id=154307918010676 2012/12/12.
- Дамдинсүрэн Ц. (1990) Монголын нууц товчоо. УХГ. Улаанбаатар. т. 28.
- Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente in Neupersisch Bd. I-III. Wiesbaden. 1965.
- Juvaini A. (1997) 'Genghis Khan the history of the world conqueror'. (translated from the text of Mizra Muhammad Qazvini by J.A.Boyle with a new introduction and bibliography by David O.Morgan) by MANCHESTER UNIVERSITY PRESS UNECKO PUBLISHING UK. p.108.
- Есім Ғ. (2001) Сана болмысы Т. 6. – Алматы: «Ғылым», 2001. – б. 241.
- Қинаятұлы З. (2008) «Шыңғыс хан. – Алматы: «Арда». – б. 17.
- Құнтөлеуұлы А. 2006. 'Шыңғыс хан'. – Алматы: «Дәуір». – бб. 375-377
- Құрбанғали Х. (2006) Тауарих хамса. Қазақтың тарих философиясы. Қазақ халқының философиялық мұрасы. 6-т. – Астана: Аударма. – бб. 415-443.
- Нарангэрэл С. (2014) Чингис хааны ёс суртахуун – эрхзүйн шастир. – Улаанбаатар. – т. 226.
- Нарангэрэл С. (2014) Чингис хааны шастир. – Улаанбаатар. – т. 31.
- Оловинцов А.Г. (2013) Тюрки или монголы? – 3-е изд. дополненное и исправленное. – Алматы. – С. 25.
- Өтеміс-қажы. (2006) Шыңғыснаме. – Қазақтың тарих философиясы. Қазақ халқының философиялық мұрасы. – 6-т. – Астана: Аударма. – бб. 30-64.
- Пүрэвдорж Д. (2015) Лувсанданзан Алтан товч. – Улаанбаатар, 2015. – б.564

- Рашид ад-Дин. (1952) Сборник летописей / Пер. с перс. Л. А. Хетагурова, редакция и примечания проф. А.А. Семенова. – М., Л.: Издательство Академии Наук СССР, Т. 1, кн. 1. с. 180
- Ревуненкова Е.В. (1980) Народы Малайзии и Западной Индонезии (Некоторые аспекты духовной культуры). – М.: Наука. – с. 243.
- Рубрук Г. (2000) Монголын эзэнт гүрэнд зорчсон нь: 1253-1255. Улаанбаатар. тт. 114-119.
- Сайшаал Б. (2015) Чингис хааны товчоон. Дээд дэвтэр. ХГ «Соёмбо» Улаанбаатар. т.405.
- Уэлиханов Ш. (1985) Тандамалы шығармалар жинағы. – Алматы: «Жазушы». – б.170.
- Хуяг О. (2014) Монгол бичгээр олдсон цорын ганц гэрээг ГХЯ-нд залжээ. http://gerg.mn/news/94/2014-05-20_11:23.
- Чоймаа Ш. (1991) «Ил хаадын бичгүүд» өгүүлэл. «Ил товчоо», 8-1-10 №18 (20) т. 6.
- Чоймаа Ш. (2015) Тэмүүжин хөвгүүнээс тэнгэрлэг эзэнд. Улаанбаатар, ХГ «Соёмбо пресс» т. 146.
- Шекен Ж. (2013) «Моңғолдың күпия шежіресі» фольклорлық әдеби негіздері. Монография. – Қарағанды: «Болашақ – Баспа». – б. 53.
- Юдин В.П. (1992) Переход власти к племенным биям и неизвестной династии тукатимуридов в казахских степях в XIV в. (к проблеме восточных письменных источников, степной устной историографии и предыстории Казахского ханства) / Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. – Алма-Ата. – б. 15.

References

- Abilgazy B. (2006) Turki shejiressy. – Kazaktun tarih philosophiasu. Khazakh halkunun philosophiylyk murasu. [History of the Turks. Philosophy of history of the Kazakh. Philosophical heritage of the Kazakh people] vol. 6, Astana, Audarma, pp. 372-399.
- Abilgazy B. (2007) ‘Turki shejiressy’ [Turkic genealogy]. Almaty, «Ana tili» p.34.
- Ata Melik Juveini. (2004) Chingishan. Istoriya Zavoevatelya Mira. Perevod s persidskogo. E.Haritonova. [Genghis Khan. History of the Conqueror of the World. Translation from Persian. E. Kharitonova] M.: Magistr-Press. p.76.
- Babur. (2006). Baburnama. – Kazaktun tarih philosophiasu. Khazakh halkunun philosophiylyk murasu. [Babur-name. Philosophy of history of the Kazakh. Philosophical heritage of the Kazakh people]- vol. 6, Astana, Audarma, pp. 77-105.
- Bira S. (2004) ‘Mongolian Tenggerism and Modern Globalism: A Retrospective Outlook on Globalisation’. A Lecture Given at the Royal Asiatic Society on 10 October 2002. By Sh. Bira On the Occasion of His Receiving the Denis Sinor Medal. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland, 14(1), doi:10.1017/S1356186304003530. pp.3-12.
- Bira Sh. (2006) «Ил Монгол улсын тyyh, узел суртлун зарим онслог асуудлууд» («Mongolun tengeriin uzel ba tengerchlel»). [«Some of the major issues of Mongolian history and ideology» («The viewpoint of heaven and of Mongolia)] Ulan-Bator. p.61.
- Burenjargal O. (2012) Marko Polo. Ayalal. [Marko Polo. Travel.] HG «Bolor sudlal», Ulan-Bator. p.225.
- Choimaa Sh. (1991) «Ил хаадун бичгууд огуулел. [El King’s notes story] «Ил тyvchoo», 8-1-10 №18 (20) p.6.
- Choimaa Sh. (2015) Temujin hovguunees tengerleg ezend. [From Temujin boy to heavenly owner] HG «Soyombo press». Ulan-Bator. p.146.
- Damdinsuren Ts. (1990) Mongoliin nuuts товчоо. [The Secret History of the Mongols] UHG. Ulan-Bator. p.28
- Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente in Neupersisch Bd. I-III. Wiesbaden. 1965.
- Esim G. (2001) Sana bolmusy. [Consciousness’s being] vol. 6, Almaty, Gulum. p. 241.
- Ganbaatar Ya. (2010) Chanchun bombyn orno etgeeded zorchson temdeglel. [Svety Chanchun’s notes on the way to West] Ulan-Bator. p.100.
- Gerelbaatar G. (2012) Chingis haani shashnii oorchlolt, shinechlelt. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=333860650055401&id=154307918010676 2012/12/12.
- Huiag. O. (2014) Mohgol bichgeer oldson tsorun gants geregeg GHYA-nd zaljee. [The Mongolian proof which are written by the Mongolian letters was sent to the Ministry of Foreign Affairs] http://gerg.mn/news/94/2014-05-20_11:23.
- Juvaini, A. (1997) ‘Genghis Khan the history of the world conqueror’. (translated from the text of Mizra Muhammad Qazvini by J.A.Boyle with a new introduction and bibliography by David O.Morgan) by MANCHESTER UNIVERSITY PRESS UNECKO PUBLISHING UK. p.108.
- Khinayatuly Z. (2008) «Shyngys han. [Genghis khan] Almaty: «Arda». p. 17.
- Khurbangali H. (2006) Tauarih hamsa. – Kazaktun tarih philosophiasu. Khazakh halkunun philosophiylyk murasu. [Tauarih hamsa. Philosophy of history of the Kazakh. Philosophical heritage of the Kazakh people] vol. 6, Astana, Audarma, pp. 415-443.
- Kuntoleyuly, A. (2006). Shungus han. [Genghis Khan]. Almaty, – «Dauri» pp.375-377.
- Narangerel S. (2014) Chingis haanu yos surtahuun-erhzuin shastir. [Ethics of Chinggis Khan – legal account] Ulan-Bator. p.226.
- Narangerel, S. 2014. ‘Chingis haanii shastir’. [History of Chinggis Khan] Ulan-Bator. p.31.
- Olovintsov A. G. (2013) Turki ili mongoli? [Turkic peoples or Mongols?] [3rd edition. Added and corrected] 3-e izd. Dopolnennoe I ispravlennoe. Almaty, p. 25.
- Otemis-kaju. (2006) Shungusname. – Kazaktun tarih philosophiasu. Khazakh halkunun philosophiylyk murasu. [Genghis-name. Philosophy of history of the Kazakh. Philosophical heritage of the Kazakh people]- vol. 6, Astana, Audarma, pp. 30-64.
- Purevdorj D. (2015) Luvsandanjan. Altan товч. [Luvsandanjan. Golden History] Ulan-Bator. 564 p.
- Rashid ad-din. (1952) Sbornik letopisei / Per. s pers. L.A. Hetaгурова, redaksia I primechania prof. A.A. Semenova. [Compendium of Chronicles / Translation from Persian. L.A. Hetaгурова, edition and notes of the prof. A.A. Semyonov. – М., Л.: Publishing house of Academy of Sciences of the USSR, vol. 1, book 1, p. 180.
- Revunenkov E.V. (1980) Narodi Malaizii i Zapadni Indonezii (Nekotarie aspekti duhovnoi kulturi) [People of Malaysia and the Western Indonesia (Some aspects of spiritual culture)] Nauka. pp. 243.

Rubruk G. (2000) Mongolun ezent gurend zorchson n: 1253-1255. Travels to the Mongol Empire: 1253-1255. Ulan-Bator. pp. 114-119.

Sayshaal B. (2015) Chingis haanii tovchoon. Deed devter. [Brief History of Chinggis Khan. High notes] HG «Soyombo» Ulan-Bator. p.405.

Sheken Zh. (2013) «Mongoldun kupiya shejiresi»: folklorluk adebi negizderi Monografia. [The Secret History of the Mongols: literary folklore bases]. Karagandy»Bolashak – Baspa». p. 53.

Ualihanov Sh. (1985). Tandamaly shugarmalar zhinagy, Almaty, «Zhazushy». p.170.

Vdovin I.S. (1965) Zakliychenie. Problemy aboriginov Sibiri. [Conclusion. Problems of natives of Siberia] L.:Nauka. pp. 267 – 277.

Yudin V. P. (1992) Perekhod vlasti k plemennum biyam I neizvestnoi dinastii yukatimuridov v kazakhskih stepyah v XIY v. (k problem vostochnih pismennih istochnikov, stepnoy ustnoy istoriografii I predistorii Kazakhskogo hanstva) / Ytemish-hadji. Chingiz-name. Alma-Ata, p.15.